

8. Заирова, А.А. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жардамчы этиштер [Текст] / А.А. Заирова // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2019. - №3 (66). - С.81- 85.

DOI: 10. 54834 / 16945220_2021_3_103

Поступила в редакцию 12. 10. 2021 г.

УДК 809.434.1.(575.2)(043.3)

Заирова А.Р.

аспирант Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыкова, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕ «БЕР» ЖАРДАМЧЫ ЭТИШИНІН КОЛДОНУЛУШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бул макалада изилдөөнүн предмети катары кыргыз жана өзбек тилдериндеги “бер” жардамчы этиш сөзүнүн колдонулуш өзгөчөлүктөрү каралат. Изилдөөнүн негизги максаты эки тилдеги оозеки жана жазуу кебинде “бер” жардамчы этиш сөзүнүн айтылышы жана жазылышына анализ жүргүзүү болду. Айрым этиш сөздөр кыргыз жана өзбек тилдеринде негизги этиштик мааниде да, жардамчы этиштик мааниде да колдонула берет. Мындай этиш сөздөр баштапкы абалында ар бири өзүнө тиешелүү болгон кыймыл-аракетти туюндурса, ал эми жардамчы этиш катары татаал этиштин тутумунда келгенде негизги этишке кошумча маани тартуулап, өзүнүн баштапкы маанисинен толук же жарым-жартылай ажырап калат. Макалада салыштырма-типологиялык талдоо жүргүзүлүп, кыргыз жана өзбек тилдериндеги жардамчы этиштердин маанилик жактан окшоштуктары жана айырмачылыктары каралды. Изилдөөнүн жыйынтыгында кыргыз тилиндеги “бер” этиш сөзүнүн эки тилде тең татаал этиш сөздөрдүн тутумунда негизги этиш сөз катары да, жардамчы этиш катары да активдүү колдонулаары аныкталды жана өзбек тилинде жардамчы этиш сөз катары келгенде тыбыштык жактан өзгөрүүгө учураганын көрдүк. Изилдөөнүн натыйжасы өзбек тилдүү студенттерге кыргыз тилинин практикалык курсун окутууда колдонууга сунушталат.

Негизги сөздөр: негизги этиш; сөз түркүмү; семантика; этиштин тутуму; чакчыл; семантикалык маани; кыймыл-аракет; түшүндүрмө сөздүк; лексика; морфология.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНОГО ГЛАГОЛА “БЕР” В КЫРГЫЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье предметом исследования является особенности использования вспомогательного глагола “бер” в кыргызском и узбекском языках. Основная цель исследования анализировать произношения и написания вспомогательного глагола “бер” в двуязычной устной и письменной речи. Некоторые глаголы используются в кыргызском и узбекском языках как в основном, так и во вспомогательном смысле. Такие глаголы в своем исходном состоянии выражают действие, принадлежащее каждому из них, но когда они входят в качестве вспомогательных глаголов в системе сложных глаголов, они придают дополнительное значение основному глаголу и полностью или частично теряют свое первоначальное значение. В статье проводится сравнительно-типологический анализ семантических сходств и различий между схожими глаголами в кыргызском и узбекском языках. В итоге выявлены, что глагол «бер» активно используется в обеих системах сложных глаголов как в качестве основного, так и вспомогательного глагола и когда используется в качестве вспомогательного глагола в узбекском языке произойдет фонетические изменения. Результаты исследования рекомендуются к использованию в обучении практического курса кыргызского языка узбекоязычным студентам.

Ключевые слова: основной глагол; часть речи; семантика; состав глагола; причастие; смысловое значение; движение; толковый словарь; лексика; морфология.

FEATURES OF THE USE OF THE AUXILIARY VERB “BER” IN THE KYRGYZ AND UZBEK LANGUAGES

In this article, the subject of research is the features of the use of the auxiliary verb “ber” in the kyrgyz and uzbek languages. The main objective of the study is to analyze the pronunciation and spelling of the auxiliary verb “ber” in bilingual speech and writing. Some verbs are used in the Kyrgyz and Uzbek languages both in the main and in the auxiliary sense. Such verbs in their original state express an action belonging to each of them, but when they enter as auxiliary verbs in the complex verb system, they give additional meaning to the main verb and completely or partially lose their original meaning. The article provides a comparative typological analysis of semantic similarities and differences between similar verbs in the kyrgyz and uzbek languages. As a result, it was revealed that the verb “ber” is actively used in both systems of complex verbs both systems of complex verbs both as a main and auxiliary verb, and when it is used as an auxiliary verb phonetic changes will occur. The results of the study are recommended for use in teaching practical course of kyrgyz language to uzbek speaking students.

Key words: *main verb; Part of speech; semantics; the composition of the verb; participle; semantic meaning; movement; explanatory dictionary; vocabulary; morphology.*

Түркий тилдердин дээрлик баарында кездешип, бирдей кыймыл-аракеттик маанини билдирген этиш сөздөр арбын. Ошондуктан салыштырылып жаткан кыргыз, өзбек тилдериндеги этиш сөздөрдүн бирдейлиги көп. Тектеш тилдер үчүн мындай көрүнүш мыйзам ченемдүү болуп эсептелет. Анткени этиш сөздөрдүн башка тилдерден кабыл алынышы өтө сейрек болуп, дээрлик кабыл алынбайт. Ал эми генеологиялык жактан тектеш тилдердин тектештик белгилеринин бири алардагы этиш сөздөрдүн бирдей экендигинде болуп саналат.

Ушул убакка чейинки изилдөөлөрдүн негизинде этиштер түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана татаал этиштер болуп бөлүнүп келет. Кыргыз тилинде татаал этиштер үч топко бөлүнүп каралып келе жатат: этиш түгөйлүү татаал этиштер, атооч түгөйлүү татаал этиштер жана тууранды сөз түгөйлүү татаал этиштер [1. 143-144-б.]. Биз бул макалада мына ошолордун ичинен этиш түгөйлүү татаал этиштерге гана бир аз иликтөө жүргүзөбүз. Кыргыз тилинде татаал этиштер маселеси, алардын тутумундагы сөздөрдүн жазылышы жана айтылышы боюнча бирдиктүү илимий пикир жокко эсе. Мисалы айрым татаал этиштердин тутумундагы жардамчы этиш сөздөр негизги этишке биригип айтылып жана жазылып калган учурлар кездешет. Жазуунун эрежесинде, кыргыз тилинин орфографиялык эрежесинде экөөнө тең жол берилген. Ошон үчүн этиштин тутумундагы сөздөрдү негизги жана жардамчы кылып бөлүп кароодо татаал этиштин тутумундагы негизги сөзгө биригип кеткен жардамчы этишти ажыратып алуу бир аз кыйынчылыкты жаратат [11, 81-85].

Кыргыз тилинде этиш түгөйлүү татаал этиштердин уюшулушунда жардамчы этиштер негизги ролду ойнойт. Жардамчы этиштер өз ара экиге бөлүнөт: нагыз жардамчы этиштер жана оошмо жардамчы этиштер [12, 78-84]. Мында оошмо жардамчы этиштер көмөкчү мааниде колдонулуу менен бирге, өзүнүн лексикалык маанисинде да колдонула берет (*жат-, отур-, тур-, жүр-, сал-, жибер- (ий), кой-, көр-, бер-, ал-, түш-, чык-, кал-, кел-, кет-, тапта-* ж.б.). Ал эми нагыз жардамчы этиштер (*экен, эмес, эле, бекен, беле, ий, ир* ж.б.) сүйлөөчүнүн айткан сөзүнүн мазмунуна карата болгон мамилени көрсөтөт (тактоо, таңдануу, шектенүү, күмөндөр болуу, аныктыгын билүү ж.б.)

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги айрым оошмо жардамчы этиштердин семантикалык жана грамматикалык маанилерин салыштыра кетсек, жогоруда айтылып кеткендей, айрым этиш сөздөр кыргыз жана өзбек тилдеринде негизги этиштик мааниде да, жардамчы

этиштик мааниде да колдонула берет. Андай этиш сөздөрдүн катарына *кел-, бер-, ал-, жат-, тур-, отур-* этиш сөздөрү кирет. Мындай этиш сөздөр баштапкы абалында ар бири өзүнө тиешелүү болгон кыймыл-аракетти туюндурса, ал эми жардамчы этиш катары татаал этиштин тутумунда келгенде негизги этишке кошумча маани тартуулап, өзүнүн баштапкы маанисинен толук же жарым-жартылай ажырап калат.

Мисалы: *Гранаталар менен куралдандыр, автомат болсо да бер!* – деди. (У.А.) *Ошол күнөсүн күнө эткен башын кесип келүүгө жарлык бердим!* (Т.К.) *Мен ойимларга ваъда берганман.* (У.Х.) Мисалдарда **бер-** деген этиш сөз кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да негизги этиш катары келип, өзүнүн этиш маанисинде колдонулду.

Мен барганда мени согуштан бир жолу келгендей көрүшөт, кеткенде андан бетер жаман болушат, чала үмүт болуп жүрө беришин. (У.А.) *Шаша-буша ээрге отурду да, кайрылып жөнөн берди.* (Ч.А.) Ал эми өзбек тилинде - *Ма болам, туршак еб тур, ҳозир сенга нон ётиб бераман.* (У.Х.) *Шунда қизиқ ҳолат рўй беради.* (У.Х.) *Сен тергайвер.* (Т.М.) *Анварнинг Элчинга ёзган хатлари жавобсиз қолаверди.* (Т.М.) Мисалдарда **бер-** деген этиш сөз кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да жардамчы этиш маанисинде колдонулду.

Ошентип *бер-* этиш сөзү кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да негизги этиш катары келип да, ал эми жардамчы этиш катары негизги этишке жалганып келип да айтыла бере турганын көрдүк.

Бул жерде эки тилдеги бири-биринен айырмалангандык белги орфографиялык эрежелер менен гана туюндурулуп турат. Кыргыз тилинде этиштин татаал формасында жардамчы этиштер дайыма бөлөк жазылат, өзбек тилинде болсо, алар бирге жазылат. Лексика-грамматикалык маанилеринде айырмачылыктар жокко эсе.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *бер-* этиш сөзүнүн төмөнкүдөй маанилери берилген: 1. Бир колдон экинчи колго узатуу, өткөрүү; 2. Колмо-кол сунуш кылуу, камсыз кылуу; 3. Сунуш кылуу, камсыз кылуу; 4. Уюштуруу; 5. Мүмкүндүк алуу, мүмкүндүк болуу; 6. Чабуу, коюп калуу, уруп жиберүү; 7. Татаал этиштин курамында кошумча маани ыйгарат [2, 666]. Мисалдар: *Журт көрүп келсин, уулуңду аманатка мага бер.* (О.Ш.) *Студенттер ардагерлерге белектерин беришти. Оңдой келип калды эле ал дагы тумшукка берди.*

Өзбек тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *бер-* (*бермоқ*) этиш сөзүнүн төмөнкүдөй маанилери берилген: 1. Колуна карматуу, тапшыруу; 2. Камсыздоо, талабын кандыруу; 3. Камсыздоо, жеткирип туруу; 4. Белгилүү бир мекемеге орнотуу, киргизүү; 5. Маанай тартуулоо, арноо; 6. Басмага сунуштоо, кулактандыруу, көрсөтүү; 7. Айрым зат атоочтор менен бирге жардамчы этиш катары келет; 8. Жардамчы этиш катары чакчылдын *-ыт, -п* мүчөлөрүн жалгап этиш сөз түркүмү менен келет да кыймыл-аракеттин бирөө үчүн багышталып аткарылгандыгын билдирет; 9. Жардамчы этиш катары чакчылдын *-а, -й* мүчөлөрүн жалгап келип, кыймыл-аракеттин улантылып же кайталанып жаткандыгын билдирет; 10. Татаал этиштин тутумунда негизги этиш катары келет. Мисалдар: *Кел, менга кулингни бер. Улар углини мактабка беришади. Музыка дилларга ором беради.* (Нури) *Олмоқнинг бермоғи бор. (макал) Концерт бермоқ. Маколанинг давомини журналнинг келаси сониде берамиз [3, 104-105].*

Кыргыз жана өзбек тилдеринен келтирилген бул мисалдарда *бер-* деген этиш сөз негизги этиш маанисинде айтылды. Өзбек тилиндеги *бер-* этиш сөзүнүн семантикалык мааниси да кыргыз тилиндегидей эле экени көрүнүп турат. Сөздүктөрдө этиштердин

жардамчы этиш милдетин аткаргандагы маанилери чагылдырылбайт. Анткени жардамчы этиштердин лексикалык маанилери солгундап, көбүнчө туюндурулбай көмүскөдө кала берет.

Жардамчы этиш катары айтылган болсо, этиш сөздүн лексика-семантикалык мааниси эмес грамматикалык маанилери алдыңкы планда болот.

Ошентип эки тилде тең **бер-** этиш сөзү жардамчы этиш катары татаал этиштин курамында келгенде негизги этишке жалганып келип кыймыл- аракеттин тоскоолдуксуз улантылгандыгын билдирет. Мисалы: *Анын баргысы келе берди – унинг боргиси келаверди. Сүйлөй берди – гатира берди. Карай берди – қарай берди. А карышыкырлар улугандан улуи берди. Ана энди ўзинг, мацца қилиб ажабланаверасан.*

Кыргыз тилинде **бер-** жардамчы этиши аркылуу уюшулган татаал этиштерде **бер-** сөзү негизги этиш сөзгө чакчылдын *-а, -ын* мүчөлөрү аркылуу жалганып тыбыштык өзгөрүүгө учурабастан айтылат, жазылганда да эч өзгөрүүсүз эле жазыла берет, бири-бирине кошулбай жазылат. Мисалы: *жазып бер, айтып бер, айта бер, күлө бер, үзүп бер, келе бер* ж.б.у.с. Ал эми өзбек тилинде болсо, **бер-** этиш сөзү жардамчы этиш катары келгенде татаал этиштин тутумунда негизги этишке жалганып биригип жазылып, кыймыл-аракеттин улантылып жаткандыгын жана кайталангандыгын туюндурат. Эгер татаал этиштин тутумундагы негизги этиш сөзгө чакчылдын *-а* жана *-й* мүчөлөрү жалганса, анда **бер-** жардамчы этиш сөзү айтылганда да, жазылганда да аккомодация кубулушуна кабылып, негизги этишке же атооч сөзгө бириккен абалда жазылат. Өзбек тилинин орфографиялык эрежелеринде **бер-** жардамчы этишинин негизги этишке бириккен абалда да, бирикпеген абалда да жазылышына жол берилген.

Мисалы: *келе бер – келавер, жаза бер – ёзавер, айта бер – айтавер, бага бер – богавер, жасай бер – ясайвер, сурай бер – сўрайвер* ж.б.

Кыргызча. *Ушинтип сөз ар качан натыйжасыз кала берчү... (Ч.А.) Сасыкеевди айытка тартууга баканооздордун бир ооз маалыматы жетиштүү далил болуп берди! (О.Ш.)*

Өзбекче. *Мен кўйдек ювош, мусичадек беозор бўлиб тураверайми!(У.Х) Хай-хайлаганча қолавердим. (У.Х.)*

Кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да негизги этишке чакчыл түрмөктүн *-ын* мүчөсү жалганып келсе, андай учурда татаал этиштин тутумундагы **бер-** жардамчы этиш сөзү негизги этиштен айрым айтылып, ажыратылып жазылат.

Мисалы: *жазып бер – езиб бер, айтып бер – айтиб бер, жасап бер – ясаб бер* ж.б.

Кыргызча. *Отуруп алып билгендерин төкпөй-чачпай айтып берди. Фронттон бир жарадар аскер кайтып келди деген кабарды айылдан чуркап келген бала сүйлөп берди. (Ч.А.)*

Өзбекче. *Бу ёгини менга қўйиб беринг. (Т.М.) Ҳамдам дарров жавоб бермади.*

Жыйынтыктар:

1. Натыйжада **бер-** этиш сөзү кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да өз алдынча болуп толук этиш маанисинде да, татаал формада жардамчы этиш болуп да колдонула бере тургандыгы байкалды;

2. “Бер” жардамчы этиш сөзүнүн татаал формада чакчылдын *-а* жана *-й* мүчөлөрү менен айкашып келгенде бул эки тилде тең маанилерин жоготпойт. Бирок, кыргыз тилинде

дайыма ажыратылып жазылса, өзбек тилинде биригип да, ажыратылып да жазыла берери белгилүү болду.

Колдонулган адабияттар:

1. **Абдувалиев, И.** Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / И.Абдувалиев. - Бишкек: Окуу басылмасы, 2008. – 284 б.
2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / 1,2-бөлүк. – Бишкек: Салам, 2016.- Б.1 - 799.
3. **Магруппов, З.М.** Узбек тилинин изохли лугати I-II том. [Текст] / З.М. Магруппов. - М.: Русский язык, 1981.- Б. 1 - 717.
4. Кыргыз тилинин грамматикасы: морфология [Текст] / Коллективдүү эмгек.- Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1964.- Б. 194 - 207.
5. **Давлетов, С.** Азыркы кыргыз тили: морфология [Текст] / С.Давлетов, С.Кудайбергенов. - Ф.: Илим, 1980. - Б. 140 - 152.
6. **Абдулдаев, Э.** Кыргыз тили. Педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби [Текст] / Э. Абдулдаев, С. Давлетов, ж.б. - Ф.: Мектеп, 1986. – Б. 176 - 178.
7. **Кудайбергенов, С.** Кыргыз тилиндеги этиштин жасалышы [Текст] / С. Кудайбергенов.- Ф.: Мектеп – 1979. - Б. 5 - 7.
8. **Сапаев, К.** Хозирги узбек тили. Морфемика, суз ясалиши ва морфология [Текст] / К.Сапаев.- Тошкент: ТДПУ Ризограф. - Б.151-188.
9. **Хожиев, А.** Узбек тили морфологиясы, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари [Текст] / А.Хожиев.-Ташкент: Фан, 2010. – Б.180 - 185.
10. **Пазилова, Т.Ж.** Тектеш жана тектеш эмес тилдердеги этиштердин көптүк саны [Текст] / Т.Ж.Пазилова // Наука.Образование.Техника.- Ош: КУУ, 2020.- №2(68).- Б. 74 - 78.
11. **Заирова, А.Р.** Кыргыз жана өзбек тилдериндеги жардамчы этиштер [Текст] / А.Р.Заирова // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2019.- №3(66).- Б. 81-85.
12. **Заирова, А.Р.** Кыргыз жана өзбек тилдериндеги учур чакты уюштуруучу жардамчы этиштер [Текст] / А.Р.Заирова // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2021.- №1(70).- Б.78-84.

DOI: 10. 54834 / 16945220_2021_3_109

Поступила в редакцию 12. 10. 2021 г.

УДК 81:1:316.276(575.2)(04)

Матикеева А.К.

ст. преп. Кыргызского национ. универ. им. Ж. Баласагына, Кыргызская Республика

КОГНИТИВДИК ТИЛ ИЛИМИНИН ӨНУГҮҮСҮНДӨГҮ ТИЛДИН РОЛУ

Бул макалада изилдөөнүн предмети катары дүйнө кабыл алууда тил, ойлоо жана менталдык процесстердин тыгыз байланыштуулугу каралды. Изилдөөнүн максаты - инсандын таанып билүү ишмердүүлүгүндөгү тилдин ролун аныктоо, кээ бир лингвистикалык изилдөөлөрдөгү тил жөнүндөгү көз караштарга түшүндүрмө берүү. Изилдөөнүн негизги усулу катары когнитивдик илимдин жаңы багыты болгон когнитивдик тил илими боюнча изилдөөлөргө жана тил менен ой жүгүртүүнүн татаал мамилелерине илимий-теориялык талдоо жүргүзүү болуп саналат. Макалада когнитивдик тил илиминин өнүгүүсүнө олуттуу салым кошкон окумуштуулардын илимий эмгектери жөнүндө кыскача маалымат берилген. Изилдөөнүн жыйынтыгында, тилдин маалыматты түзүүчү, иштеп чыгаруучу каражат катары адамдын физиологиялык абалынан көз карандылыгы аныкталган. Когнитивдик тил илими адамдын аң-сезимин, ой жүгүртүүсүн, дүйнө туюмун, ой корутундуларын, адамзаттын калыптанган калган маданий, улуттук жана руханий баалуулуктарын, барлык менен байланышкан өзгөчө психикалык процесстерди ар тараптуу изилдөөчү илимий багыт катары тастыкталган.

Негизги сөздөр: когнитивдик тил илими; дүйнө таануу; ой жүгүртүү; психикалык процесс; таанып билүү ишмердүүлүгү; когниция; антропологистика; ички модель.